

Др Зоран Чворовић*

Прегледни научни чланак
УДК: 343.712(497.11)

**БОРБА ПРОТИВ ХАЈДУЧИЈЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ:
ИЗМЕЂУ ЗАКОНИТОСТИ И БЕЗБЕДНОСТИ**
(до 1861. године)**

Рад примљен: 10. 12. 2018.

Рад прихваћен за објављивање: 25. 12. 2018.

Предмет овог рада је социјални и правни феномен хајдучије, која се преобразила из форме национал-ослободилачке борбе под турском влашћу у озбиљну криминалну појаву у обновљеној српској Кнежевини. Сходно томе, у првом делу рада се утврђују узроци који су довели до масовне појаве хајдучије код Срба у периоду турске окупације. У централном делу рада представљене су кривично-правне и процесне мере које су предузимане у Кнежевини Србији ради сузбијања хајдучије. Борба против хајдучије се анализира из угла бројних правних аката посвећених овом кривичном делу, који су доношени у периоду од почетка владавине кнеза Милоша Обреновића па све до доношења првог Србијиног кривичног законика – Казнителног законика за Књажевство Србију. При томе, у раду се посебно истражује ванредни карактер појединих мера које је држава предузимала против хајдука, односно њихов однос према начелу законитости и појединим основним личним правима која су била загарантована тзв. Турским уставом од 1838. године.

Кључне речи: хајдучија, кривично право, Кнежевина Србија, Ужички закон.

I УЗРОЦИ ХАЈДУЧИЈЕ ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ

Један од фактора који је негативно утицао на правни развитак нововековне Србије и правну свест целокупног српског народа било је наслеђе османске владавине. Међу појавама које су се развиле у доба турске владавине, а које су се тако дубоко укорениле у народни живот да

* Доцент Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, zcvorovic@jura.kg.ac.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта Правног факултета Универзитета у Крагујевцу: „Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније.“

су наставиле да живе и када је формирана српска национална држава, по својој погубности се посебно издвајала хајдучија.¹

Разлоге за настанак и масовност хајдучије у српском народу треба тражити, пре свега, у односу турских власти према покореним православним хришћанима. Још је Вук Караџић скренуо пажњу на то како „наш народ мисли и пјева да су у нас хајдуци постали од Турске силе и неправде” и још додаје да „што је год влада Турска боља и човечнија, то је и хајдука у земљи мање, а што је гора и неправеднија, то их је више, и зато је међу хајдуцима бивало кашто најпоштенијех људи.”² Како примећује В. Дворниковић „у стварности турског ропства, није било баш никаквог ослонца за државноправна погађања. С Турцима се могло разговарати само пушком и ханџаром... Језик пергамента Турци нису разумели”.³ Одметање у хајдуке било је, заправо, само последњи чин стратегије игнорисања турске управе коју је хришћанска раја из нужде примењивала, пошто је сваки контакт са турским властима за њу значио „или понижење или штету“. Тако се, примећује И. Андрић, „код раје било дубоко укоренило неповерење према држави, равнодушност према општем добру и сумња у могућност земаљске правде,“ о чему сведочи и народна изрека „криво не смијем од Бога, а право од бега.“ У таквим условима „раја је морала да се служи противсредствима која су одговарала мерама којима су се служили њени тлачитељи.”⁴ Крајње средство у борби за опстанак, којим се у потпуности одбацивала турска власт, била је хајдучија, пошто „хајдук по правилу није ни у чијој служби; он је слободан као вук у гори гдено суде *тице косовице*.”⁵

Имајући у виду управо овакве друштвено-историјске услове у којима се нашао највећи део српског народа, Милан Ћ. Милићевић је опомињао како „сами хајдуци нису доказ ни глупости ни моралне искварености. То је само последица једностраног развитка и васпитања народног.“ Исти писац даље примећује како „нама, људима из друге поле XIX века, подаљима потомцима Ђорђа и Милоша, тешко је претрпети да се протест против поретка, који се данас грађанину не би милио, подиже иза силаја; али нам се ваља сетити доба, када је то било не само путно, него кад су јуначки синови који су то смели да учине, били предмет народног обожавања”.⁶

¹ О утицају турског наслеђа на правну свест Срба, више у: М. Павловић, *Правна европеизација Србије: 1804-1914*, Крагујевац, 2008, 2-5.

² В. Стеф. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч, 1867, 266-267.

³ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд, Београд, 200, 874.

⁴ И. Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Београд, 1995, 49-50.

⁵ В. Дворниковић, *op. cit.*, 551.

⁶ М. Ћ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Нови Београд, 2005, 592-594.

**Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији:
између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)**

Међутим, у хајдуке се није одлазило само због освете и турских зулума, јер како бележи Вук Караџић „где који отиде у хајдуке и без невоље, да се наноси хаљина и оружја по својој вољи”. Имајући у виду пљачкашку димензију хајдучије, Вук Караџић је „ајдучију“ превео као *latrocinium* – разбојништво.⁷ Иако према његовом признању пљачка није била током османске владавине главни разлог за одметање хришћана у хајдуке, ипак „кад се човјек (особито прост) један пут отпади од људскога друштва и опрости се од сваке власти, он почне особито један уз другога зло чинити.“⁸ Разбојничко понашање хајдука је и за В. Дворниковића најчешће било тек само последица положаја у коме су се налазили, јер „онај који би се усред турске земље *одбио гори у хајдуке* испадао би тиме из сваког законског и друштвеног поретка, претварао се у шумску звер да по друмовима пресреће силнике и господаре, да свети рајине муке, пљачка и застрашује Турке.“⁹ При том ваља приметити да ратовање зарад стицања плена није у оно време било само специјалност хајдука, већ би се пре могло рећи да су га ови преузели од Турака, пошто су неретко њихове војне акције, нарочито акинџија, искључиво биле мотивисане пљачком.¹⁰

С обзиром на морално држање хајдука „народ је одувек разликовао *добре* и *зле* хајдуке,“ али је у пракси „та граница била релативна и помична.“ Иако према суду В. Дворниковића „племенитих душевних хајдука било је стварно у нашој прошлости, нарочито уочи устанака или после неуспелих побуна“, ипак су и многи од њих „у току своје хајдучке каријере испољили и разне авантуристичке и етички врло сумњиве црте.“ Пошто је било тешко разврстати хајдуке према етичком критеријуму, јер су услови хајдучког живота и устанике високих моралних ставова често

⁷ В. Стеф. Караџић, *Српски рјечник: истолкован њемачким и латинским ријечима*, Беч, 1818, 4; М. Дивковић, *Латинско-хрватски рјечник за школе*, Загреб, 1900, 587. Реч хајдук са значењем лопов, односно разбојник, по свој прилици је арапско-турског порекла, јер се у језицима свих балканских народа појавила тек са доласком Турака. О етимологији речи хајдук, више у: О. Милосављевић, *Горски цареви: хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој половини 19. века*, Чачак, 2016, 8.

⁸ В. Стеф. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, 266-267.

Да није само у Вуково време код нашег динарског становништва жеља за лепшом одећом и оружјем и бољом храном била један од разлога за „одметање у гору“, потврђује и сведочење које је у Старом Влаху забележио С. Вукосављевић. Оно говори о неком хајдуку кога су звали Куле, који се одметнуо у време турске владавине, по свему судећи у другој половини 19. века: „Отишао сам у хајдуке овако. Гледам кад нам дођу кући: све у чоси, са срмом, са токама, окићени оружјем“. „Воли Куле и на коцу чучати, него граха и сува хљеба ручати – говорио је хајдук Куле са коца.“ С. В. Вукосављевић, *Сеоске заједнице и облици понашања у њима*, Историја сељачког друштва, књ. V, Београд, 2012, 173.

⁹ В. Дворниковић, *op. cit.*, 551.

¹⁰ Ј. Милићевић, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд, 2002, 7-8.

претварали у разбојнике, В. Дворниковић је хајдуке поделио у две групе према мотиву због ког су се одметнули: органски (хабитуелни) и „случајни“ хајдуци. Категорију органских хајдука чинио је тип људи који су имали у себи „хајдучке склоности“, јер их њихова „психа поведе у планину“. При том је такве „карактерне црте сама средина хранила и изазивала.“ Насупрот томе, „случајни хајдуци“ се одмећу због невоље и „ти су се у првој повољној прилици враћали уредном друштвеном животу.“¹¹ Психолошке особине које су погодивале појави хајдучије Ј. Цвијић је пре свих налазио код динарског антрополошког типа, пошто су људи динарског типа „често необуздане природе и не могу лако да поднесу чак ни ситне неправде.“ Уз то, динарски тип манифестују снажно „осећање части и поноса, личног и националног,“ због чега „слушајући гусларево певање многи су динарски људи, у току векова, *одмах узимали пушку и одлазили у гору*“.¹²

Социолог С. Вукосављевић је хајдучију доводио у везу са организацијом живота у племенском друштву, у чијим оквирима је живео српски народ после пропасти средњовековне националне државности. Према његовој оцени није било разлике између хајдучије и „плена“, а овај је „био једна врста привреде брђанских племена наших и арнаутских“ и то такве привреде „којој су алатке биле пушке и нож.“¹³ Исти писац примећује да „кад настану вел(ики) нар(одни) покрети, хајдучија престаје бити привреда. Покрет обухвати хајдуке међу првима и више него друге.“¹⁴

С друге стране, С. Вукосављевић је посебно инсистирао на томе да „није плен проста лупештина, него има своју дисциплину и организацију и своја правила, као што то имају и остали народски послови, и добри и зли.... У плен су ишли најбољи људи и тиме се хвалили.“¹⁵ Исто је

¹¹ В. Дворниковић, *op. cit.*, 553. На подели хајдука коју је дао В. Дворниковић видљив је очигледан утицај социолошке кривичноправне школе, која је доминирала у кривичноправној теорији и кривичном законодавству међуратне Југославије. Њен оснивач, Франц фон Лист, поделио је кривце у две категорије: случајни кривци и кривци по стању. М. Павловић, *Српска правна историја*, Крагујевац, 2005, 738-739.

¹² Ј. Цвијић, И. Андрић, *О балканским психичким типовима*, Београд, 1988, 26. О утицају појединих карактерних особина динарског антрополошког типа на масовну појаву хајдучије у западној Србији у другој половини 19. века, више у: О. Милосављевић, *op. cit.*, 13-18.

¹³ С. В. Вукосављевић, *op. cit.*, 323.

¹⁴ Ово своје запажање С. Вукосављевић је пропратио следећом белешком: „Шверцери и хајдуци око Јавора 1912. године“. *Ibid.*, 173.

¹⁵ Описујући последњи „плен“ који је извршен на Пештеру пре ослобађања овог краја од турске власти 1912. године, када је једна српска дружина отела од муслимана осам волова, С. Вукосављевић додаје и следеће: „Чету је водио човек, сада на доста високом социјалном положају. Мислим да се он ни сада не стиди свога суделовања у оном

**Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији:
између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)**

својевремено тврдио и Вук Караџић, истичући како се хајдуку „чини највећа срамота и поруга кад му се рече да је лопов и пржибаба”.¹⁶ За разлику од обичне крађе и разбојништва, „плен је работа колективна“, јер „у њему суделује цело братство, село или племе“. Чак и када је у обичној пљачки и крађи „учествовало њих више, ипак то није био посао неког колектива.“ Друга разлика између „плена“ и обичне крађе је у томе, „што је при плену имала једна јасно обележена топографска црта, иза које се искакало у плен, а за коју се ускакало с пленом.“ Уз све то, С. Вукосављевић примећује још и следеће: „Плен је неки ред, зли ред, али неки ред и морал. Крађа је потпуни неред и свуда се схватала као неморал. Нарочито је била срамотна када је у своме колективу.“¹⁷

Из угла морала и обичајног права племенског друштва, „плен“ није представљао злодело и то не само у случају када је жртва припадала иноверној непријатељској заједници, већ и када је била члан друге крвнородничке заједнице (племена или братства). С тим у вези, С. Вукосављевић примећује како то „што је у *Турака* пленити било похвалито није само због тога што су непријатељи него и због тога што је плен ван свог кол(ектива).“ Исти истраживач даље примећује: „Пленило се најчешће од жупљана, у којих се имало више шта пленити и лакше било пленити. Али пленила су се и брђанска племена једна од других. Временом се, и то сасвим полако, развило схватање да не треба пленити једноверне.“¹⁸

Обичај „плена“ показује да је пљачка код хајдучије по својим кључним обележјима била врло блиска кривичном делу грабежа (*rapina*), које је било инкриминисано у средњовековном српском праву. Као прво, починиоци грабежа су као и хајдуци јавно отимали туђе покретне ствари. Као што код грабежа напад на туђу имовину није предузиман ради остварења противправне имовинске користи, тако је и код хајдучије присвајање туђих ствари било углавном само последица напада који није био мотивисан лукративним разлозима. И најзад, као што је грабеж често имао обележје самовласног намиривања дуга или самовласне накнаде штете због повреде неког права или нанете нематеријалне штете, тако је и

послу. Крађа и лопов били су презрени; плен су певали уз гусле: *Бијеле им плијенили овце.*“ *Ibid.*, 327.

¹⁶ В. Стеф. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, 267.

¹⁷ С. В. Вукосављевић, *op. cit.*, стр. 326-327.

¹⁸ Само се још увек живим племенским моралом може објаснити благоданоклон однос према крађи извршеној у другом селу који је постојао у појединим српским крајевима. Тако С. Вукосављевић бележи пример рудничког села Трешњевице у коме „и сада се прича да се крало мн(ого) у суседним селима. *Само претерају у свој атар по неколико свиња, па као да у земљу пропадне.* У селу има поштених људи колико и у другом коме. Они не суделују у крађи, нити имају какве било непосредне било посредне користи од крађе, али да прокажу што, неће никада.“ *Ibid.*, 323, 325.

хајдучија најчешће била само један вид самопомоћи.¹⁹ И док је грабеж најчешће био израз властелске самовоље и обести, којим се угрожавао ауторитет националне државне власти, дотле је хајдучија била крајње средство за заштиту личног и националног достојанства од репресалија туђинске власти. Посматрана из угла сличности са средњовековним кривичним делом грабежа, хајдучија под турском влашћу заиста изгледа као наставак општевропске појаве средњовековних професионалних разбојничких дружина, а можда је била, како је веровао В. Дворниковић и „старог прабалканског порекла“, јер на Балкану, и то не само под турском влашћу, „земљиште, економске, социјалне и често врло лабилне политичке прилике биле су повољне за хајдучију, не само као повремену појаву реакције него и као сталну врсту егзистенције у извесним крајевима.“²⁰

II ХАЈДУЦИ ПОД СРПСКОМ ВЛАШЋУ

А. Милошево истребљивање хајдука

Склоност као пустахијском хајдучком животу и потреба „да се заклоне пре за грм но за државу“, племенско-братственичко „близикаштво“, изједначавање слободе са анархијом, опште неповерење у власт и одсуство свести о добровољном покоравану ауторитету закона и државе, нису могли да нестану из нарави Срба аутоматски са ослобађањем од туђинске власти. Ове недржавотворне црте српског националног карактера испољаваће се „деценијама после ослобођења од турске власти, кроз буне и преврате и хајдучију као трајну појаву одметања од власти“.²¹

¹⁹ О кривичном делу грабежа у Душановом законнику, више у: З. Чворовић, *Душанов законик у руском огледалу: прилог упоредној српско-руској правној историји*, Београд, 2018, 128-144.

²⁰ В. Дворниковић, *op. cit.*, 552. О средњовековним разбојничким дружинама у Московској Русији у: З. Чворовић, *Кривично право у Уложенију цара Алексеја Михаиловича (докторска дисертација)*, Крагујевац, 2013, 335-336.

²¹ М. Павловић, *Правна европеизација Србије: 1804-1914*, 4. О томе како се виолентни српски карактер после четири века најтежег робовања под Турцима тешко навикавао да поштује заповести националне власти, којима су се правно забрањивале до јуче морално дозвољене радње, најупечатљивије сведочи случај неког Радована Јелисавчића из Раче код Бајине Баште из доба прве владавине кнеза Милоша Обреновића. Он је једном неке „Турке“ из Босне, које је сусрео на путу између Дрине и Поникава, побио, а узгред је узео и новац који код њих нашао. После жалбе из Сарајева, кнез Милош је наредио ужичком сердару Мићићу да Јелисавчића спроведе у Крагујевац. На Милошево питање да ли је он побио „Турке“, Радован је из прве одговорио потврдно. „За што, да од Бога нађеш?“ - питао га је кнез. „Да их је мање, господару!“ – одговорио је Радован. После овог случаја Радован је био постављен за буљубашу рачанске карауле, а са тог места ће

**Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији:
између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)**

Зато ни мало не чуди што је Милошу Обреновићу после споразума са Марашли Али-пашом „први задатак био да се поврати безбедност у земљи, која је била огрезла у хајдучији”. Хајдучија која је била лишена национално-ослободилачког елемента, што се најбоље види из чињенице да су се под првим Обреновићем „Турци удруживали са Србима у циљу ајдуковања”, деградирала је у право професионално разбојништво, Додуше, било је у првим годинама Милошеве владавине и „случајних“ хајдука, какав је био чувени јунак из Другог српског устанка Никола Станојевић Мандрда, који се одметнуо од власти због омразе једног од Милошевих старешина, кнеза Милете Радојковића. За бројне злочине које је касније починио овај некада виђени човек и јунак на гласу важи већ поменуто објашњење Вука Караџића о преображају оних људи који „не оду у хајдуке да чине зло”.²²

Да је хајдучија као злочин којом се угрожавала лична и имовинска безбедност народа представљала најозбиљније искушење за ауторитет тек установљене српске власти, показује садржај једног од првих Милошевих аката. Он је 19. децембра 1815. године свим нахијским старешинама издао упутство („Настављеније”) у коме им налаже: „сваким возможным начином старати се, истребити ајдуке горске и сваке друге злочинце”. Иста наредба се доцније понављала у актима о именовању старешина за поједине нахије. Тако се у „Настављенију” којим се Јеврем Обреновић 22. септембра 1819. године постављао за „Обркнеза у нахији Ваљевској”, у

се касније, у време уставобранитеља, одметнути у хајдуке. Према писању Милана Ђ. Милићевића, једног дана упитају момци Радована, који им је био надређен као буљубаша, да ли могу да пређу Дрину, како би од босанских „Турака“ украли дебеле ћуране, које су пре тога спазили надгледајући границу. „Вала ите, рекне Радован, као од шале. Момци пређу, ухвате два ћурана, пренесу срећно, испеку и поједу у сласт... Прочује се у Ужицу да су покрадени ти ћурани, да се прелазило преко границе, итд. И суд ужички пише капетну рачанском да пошље тог буљубашу Радована у Ужице.” Пошто се није одазаво на позив добровољно, суд нареди да се Радован „везан дотера суду”. „Капетан га зовне, обезружа, веже, и с два пандура пошље у Ужице. То се покаже поруга за сву вамилију Јелисавчића. Његов син Павле, брат млађи, и синовац од старијег брата, изађу на пут, отму Радована од пандура, одреше и – сви скупа оду у хајдуке. Сви су они изгинули у хајдуковању, само је Павле надживео све. С њих су читава села раелавана, и толики људи изгубили живот. Павле Јелисавчић говорио је увек: *за два ћурана отера нас Миљцо* (Миљцо Трифуновић ужички окружни начелник у време уставобранитеља) *у хајдуке и затр и упропасти толики народ, Бог нека му суди!*” М. Ђ. Милићевић, *op. cit.*, 592-594.

²² М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. 2, Београд, 1909, 318-321; В. Стеф. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч, 1867, 267.

три од укупно девет тачака од нахијског старешине кратко захтевало - *истребити ајдуке горске*.²³

Већ су у текстовима првих указа о хајдучији, које су српске власти издавале у периоду од 1815. године до Хатишерифа од 1830. године, уочљиве две сасвим супротне тенденције. С једне стране, кнез Милош Обреновић у периоду мешовите српско-турске управе тежи да уреди судство и тиме подигне углед тек зачетој српској аутономији, па стога уводи неку врсту вишестепености и истовремено уређује стварну надалежност судова. Следствено, „наставленија” нахијским старешинама која су издата пре 1820. године, садрже наредбу да се ухваћени хајдуци предају на суђење Народној канцеларији, јер је она према споразуму између Милоша и Марашлије била надлежна да суди Србима за веће кривице. С друге стране, неодложна потреба да се обезбеди јавни ред и мир у Београдском пашалуку и тиме пред пашом потврди стварна снага Милошеве власти над Србима, утицала је да у истим актима нахијске старешине добију овлашћење да и без суђења оне „ајдуке горске” „кои пак уфатити се не даду, и смртју у бјегу казнити можете”.²⁴

Како је двадесетих година 19. века хајдучија, речју М. Гавриловића, „постала права народна болест”, Милош је вансудску репресију против хајдука проширио и на њихове породице, јер „имања хајдучка конфискована су, домови сравњивани са земљом, породице расељаване па чак и прогањане у друге пашалукe”. Додуше, последњу меру је Милош сасвим ретко предузимао, „јер је штедео становништво на чије је повећање много полагао”. Једна од мера генералне превенције која се за време прве владе кнеза Милоша релативно често примењивала у борби против хајдучије било је јавно извршење квалификованих облика смртне казне, који су често имали карактер симболичног талиона: „убица се веша над гробом убијеног, јатак онде где је јатачио”. Људи су се жалили како „смрад од побијених и непокопаних хајдука чини да се десет околних њива не може да обради”.²⁵ Уз све то, први Обреновић је у циљу сузбијања хајдучије прибегао примени древне установе колективне одговорности села за деликте неоткривених починилаца. Незадовољан због резултата у борби против хајдучије у ужичкој нахији, кнез Милош поручује тамошњем кнезу: „Или хајдуке живе или њихове главе да ми пошаљете, или ви, са свим кметовима, да станете на суд пред лице моје”.²⁶ Према

²³ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосућа од 1804-1865*, Београд, 1967, 43, 47-48; М. Гавриловић, *ор. cit.*, 322.

²⁴ Т. Живановић, *ор. cit.*, 47-48; М. Павловић, *Српска правна историја*, 248, 253-254.

²⁵ М. Гавриловић, *ор. cit.*, стр. 319, 322-323; О. Милосављевић, *ор. cit.*, 100-102.

²⁶ Р. Љушић, *Хајдучија у ужичком крају у време прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила*, Ужички зборник, бр. 14 (1985). Наведно према: О. Милосављевић, *ор. cit.*, 101; М. Гавриловић, *ор. cit.*, 322.

**Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији:
између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)**

сведочењу Јоаким Вујића из 1826. године кнез Милош је „строгом полицијом и страшним казнама” успео да искорени хајдучију. Слични су били и утисци Пруса Ота Дубислава Пирха, који је 1829. године посетио Србију, и том приликом је забележио како је видео труле лешеве разбојника набијене на два точка недалеко од ћупријског моста, додајући да „ма како да је то грозан поглед, путници су били умирени и има већ доста времена како није било потребе понављати такав пример”.²⁷

Б. Уставобранитељска законитост на испиту хајдучије

За владе уставобранитеља видело се да ће борба против хајдучије у младој српској Кнежевини ставити на тешко искушење крхко начело законитости. И поред тога што је уставобранитељски режим представљао негацију Милошевог деспотизма, јер је настојао да заштити приватна права појединца, а рад судова и чиновништва уреди на начелу законитости, хајдучија је управо у периоду после 1842. године добила размере једне друштвене епидемије. Нарочито у пограничном брдско-палнинском Ужичком округу којим су у то време крстарили десетине хајдучких дружина, које су вршиле бројна убистава, разбојништава, крађе, изнуде и паљевине. Да се омасовљење хајдучије поклапа са моментом доласка уставобранитеља на власт, показује обавештење о стању у Ужичком округу које је начелник ужичког округа, Миљцо Трифуновић, послао Попечитељству унутрашњих дела 18. фебруара 1850. године. У обавештењу се закључује како је хајдучија у Ужичком округу ухватила маха у последњих осам година.²⁸

Узрок парадоксу да је један деспотски режим успео да сузбије хајдучију, а да је режим законитости породило услове за њено бујање, Слободан Јовановић је објашњавао тиме што за разлику од времена кнеза Милоша под уставобранитељима полиција није смела, све до доношења Полицијске уредбе од 18. маја 1850. године, да сама суди „оним који је не слушају”.²⁹ Јовановић је, по свему судећи, имао у виду чл. 10 *Устројенија (Закон) судова окружни* од 26. јануара 1840. године којим је окружним и среским начелницима наложено: „злочинци да се увате и Суду предаду”.³⁰

Устројенијем судова окружни био је измењен пропис чл. 2 тач. г *Настављенија* од 8. јула 1839. године, који је давао овлашћење среским начелницима да лопове и хајдуке „у крајњој нужди, ако би му се ови

²⁷ М. Гавриловић, *op. cit.*, стр. 326-327; О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, превео Д. Мијушковић, Београд, 2012, 108-109.

²⁸ Ј. Пејин, *Ужички закон и сузбијање хајдучије 1850-1851. године*, Ужички зборник, бр. 15 (1986), 78.

²⁹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, С. Д. V, Београд, 1933, стр. 54.

³⁰ Т. Живановић, *op. cit.*, 143.

оружјем противили или не би дали да се похватају, слободно може да их побије”.³¹ Ова измена је свакао била омогућена и тиме што је Намесништво³² за седам месеци владавине успело колико толико да стабилизује јавни ред и мир у земљи, који је претходно био нарушен услед кризе врховне власти и жестоког сукоба обреновићеваца и уставобранитељске опозиције. Уместо да одузимање полицији права да изриче казне подигне ауторитет државе, догодило се супротно. Оно што је са становишта владавине права изгледало парадоксалним, из угла ондашње Србијине стварности протумачио је С. Јовановић: „Лишена права кажњавања, полиција више нема дејствителне снаге, - и њој постаје немогућно да одржава законити поредак у земљи. Тада се најбоље видело да се наш народ боји само онога ко може да га казни: чим је полиција остала без власти кажњавања, она му је престала изгледати власт”.³³ На исти проблем је априла 1849. и фебруара 1850. године скренуо пажњу Попечитељству унутрашњих дела и већ поменути ужички окружни начелник Миљцо Трифуновић, упозоравајући да у борби против хајдучије „по досадањем начину и ограничењу власти своје ништа успети неће моћи.” Због тога је начелник Трифуновић предложио да се прошире полицијска овлашћења окружних начелника, између осталог и тако што би им се одобрило да примењују тортуру приликом саслушавања јатака.³⁴

Б. 1. „Ужички закон“

На стање у Ужичком округу и захтеве тамошњих локалних власти, Савет и Кнез су одговорили доношењем 13. априла 1850. године „Решениа” за борбу против „све већма умножавајућим се беснилом ајдуковања у Окружју Ужичком и убиточним следствијама, који отуда за цело отачество, а нарочито за народ Окружја Ужичког произилазе”.³⁵

Приликом доношења првог парцијалног закона о хајдучији у Кнежевини Србији, који се имао примењивати само на подручју једног округа (отуда се ово Решење Савета незванично називало „Ужички

³¹ Т. Живановић, *Ibid.*, 131, 143.

³² После Милошеве абдикације од 13. јуна 1839. године, кнез је постао његов најстарији син Милан. Пошто је он умро већ 8. јула исте године, до издавања фермана од стране Порте којим се признало пунолетство шеснаестогодишњег Михаила Обреновића (3. фебруар 1840.), Кнежевином Србијом је управљало Намесништво у саставу Јеврем Обреновић, Аврам Петронијевић и Тома Вучић-Перишић. Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, 126-127; М. Павловић, *Српска правна историја*, 281-282.

³³ С. Јовановић, *op. cit.*, 54-55; Т. Живановић, *op. cit.*, 213-226; М. Павловић, *Правна европеизација Србије: 1804-1914*, 138-139.

³⁴ О. Милосављевић, *op. cit.*, 156; Ј. Пејин, *op. cit.*, 78.

³⁵ *Сборникъ закона и уредба, и уредбеныи указа, изданы у Княжеству Србији*, V, Београд, 1853, 114.

**Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији:
између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)**

закон”), уставобранитељски законодавац је био разапет између два захтева. Једног садржаног у члану 27 *Хатишерифа* од 1838. године, којим се гарантовало да „воља Царска противна је тому, да какво лице, буди које, без суда буде лишено своји права грађански, или да буде изложено каковому гоненију или казненију каквом драго”. Насупрот томе, са терена се од централних власти захтевало да употребе све могуће мере „коим би се положио предел томе многостручном злу, и којима би се и народ оног краја и путници онуда пролазећи, поставили у једанпут у безбедност живота и имања њиховог.”³⁶

Попечитељство унутрашњих дела је као предлагач тзв. Ужичког закона у нацрту „Решениа” предложило да се ужичком окружном начелнику „даде власт, да може сваког уваћеног ајдука одма на месту погубити, не предавајући га Судејском изследованију”. Према овом предлогу окружни начелник је био дужан да пре извршења смртне казне оваквог „ајдука у присуству његовом и 3. Преседатеља разни примиритељни Судова протоколарно испита”. Смртном казном би се кажњавао како онај за кога се докаже да је „ајдуковао”, тако и онај који није „ајдуковао”, али „с умишљенијем на ајдуковање одметнуо се”.³⁷ Израз „с умишљенијем на ајдуковање одметнуо се” Ј. Пејин је протумачио као „намеру за одметање”.³⁸ Ипак чини се да се овде не ради о кажњавању покушаја одметања у хајдуке, јер би намеру као субјективни елемент који не прати реална радња одметања било скоро немогуће доказати. Пошто касније законодавство само „одметање у ајдуке”, без вршења других кривичних дела, инкриминише као посебан облик хајдучије, то би и у „умишљенију на ајдуковање” из тзв. Ужичког закона требало видети кажњиво одметање које није праћено извршењем других кривичних дела.³⁹

Према предлогу Попичитељства унутрашњих дела овлашћење ужичког окружног начелника да може „одма на месту погубити” требало је да се примењује и на оне „кои се као јавни јатаци докажу и обелодане”. Поред доказаних и обелодањених јатака, предлагало се и увођење категорије јатака на „кое се има основно подозрење, да су јатаковали, или ајдуке у њивим злим намерама потпомагали”. Ужичком начелнику је требало дати право да ова лица „са 25 штапа на одају може казнити, па ако се и онда одали не би, да се Суду са описанијем спроведу”. Употреба речи „одаја”, као и пропис о упућивању на суд оних који се нису „одали” као јатаци, односно којима полиција није изнудила признање, јасно указује да батинање наложено одлуком окружног начелника није имало смисла

³⁶ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, Београд, 1988, 56; Т. Живановић, *op. cit.*, 432.

³⁷ *Сборникъ закона и уредба, и уредбени укази, изданы у Княжеству Србији*, V, 115.

³⁸ Ј. Пејин, *op. cit.*, 79.

³⁹ Ђ. Ценић, *Објаснење Казнителног законика за Књажество Србију*, Београд, 1866, 696.

казне, већ тортуре у истрази. Попечитељство је предложило Савету да се трошкови потера против хајдук у Ужичком округу измирују продајом „имања уваћени или неуваћени ајдука... а тако да се поступи и са осведоченим јатацима”. Такође, предлагало се законодавцу да у борби против ужичке хајдучије усвоји још једну додатну репресивну меру, која је већ примењивана у доба кнеза Милоша. Реч је о расељавању у унутрашњост Србије „фамилија ајдука и јатака“, али само оних која „недвижима (непокретна) добра у оном Окружју (ужичком) немају”. При том се закључује како таква лица због свог имовног стања „морају ајдучима ићи на руку”. И најзад, у предлогу Попечитељства се предвиђало да „све ствари и новци, који се при уваћеном па убијеном ајдуку нађу”, у виду награде дају лицу које ухвати или убије хајдука.⁴⁰ Радило се, заправо, о обичајној норми која се већ примњивала и коју је Попечитељство хтело да озакони.

Савет је неке од предложених мера за борбу против хајдучије у Ужичком округу усвојио, а друге је одбацио. Најзначајније одступање од предлога Попечитељства Савет је учинио код права окружног начелника да без суђења може да погуби ухваћеног хајдука или „доказаног и обелодањеног” јатака. У коначном тексту тзв. Ужичког закона је стајало да се ухваћени хајдук преда окружном суду, који би „без сваког одлагања” имао да започене са суђењем. Савет је одбацио предлог Попечитељства, јер га је оценио „као знатни одступак од постојећег узаконенија земаљског”.⁴¹ Овим се хтело истаћи како уставобрантељски законодавац ни на питању борбе против хајдучије, и то само на територији једног округа Кнежевине, не жели да одступи од свог руководног начела, које је речју С. Јовановића гласило: „приватна права грађана, све оно што се тиче њиховог живота и имања... то се убудуће није могло изгубити другачије, него услед судске пресуде”.⁴² Одлука Савета да одбаци предлог Попечитељства о додељивању окружном начелнику права погубљења ухваћених хајдука и јатака била је у складу са поменутиим чланом 10 Закона о окружним судовима (*Устројеније судова окружни*), који је одузимао окружним начелницима судску власт, као и чланом 27 *Хатишерифа* од 1838. године, којим је гарантовано право на судску заштиту личних права.⁴³

Према одредбама тзв. Ужичког закона полицијска власт оличена у ужичком окружном начелнику, коме се стављала на располагање посебна

⁴⁰ *Сборникъ закона и уредба, и уредбены указа, изданы у Княжеству Србији*, V, 115-116.

⁴¹ *Ibid.*, 117; И. Јанковић, *На белом хлебу - Смртна казна у Србији (1804-2002)*, Београд, 2012, 89.

⁴² С. Јовановић, *op. cit.*, 5-6.

⁴³ Т. Живановић, *op. cit.*, 143; *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије: (1835-1941)*, 56.

**Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији:
између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)**

јединица од четрдесет пандура за гоњење хајдука, ипак није у потпуности била лишена права на вансудско погубљење хајдука. На овакав закључак не упућује ни једна експлицитна норма овог правног споменика, већ се до таквог закључка може доћи тумачењем одредбе према којој „ствари и новци, кои се при уваћеном или убијеном ајдуку нађу, даду у награду ономе, кој га увати или убије”.⁴⁴ Радило се о томе да уставобранитељски законодавац, који је одбацио предлог о давању права полицијској власти на вансудско погубљење ухваћеног хајдука, није хтео да оде у другу крајност и лиши полицију могућности да у потери убије хајдука која пружа оружани отпор.⁴⁵

Да је линија законитости која је одвајала уставобранитеље од њиховог претходника кнеза Милоша Обреновића била танка и не увек тако видљива, показује одредба тзв. Ужичког закона по којој се пресуда окружног суда има сматрати за „коначну и извршителну“. Стога би се онај коме се пред окружним судом докаже „његова кривица да је ајдукова, или да се у ајдуке одметнуо”, упућивао „одма” окружном начелнику да га погуби. Тако је овим актом укинута права на жалбу Апелационом суду, ујемчено *Хатишерифом* од 1838. године (чл. 27 и 37), чиме је у суђењима за хајдучију на подручју Ужичког округа био уведен један облик преког суда.⁴⁶ Ипак, ванредни карактер ове процесне мере је био донекле ублажен. Прво тиме што је одредбом чл. 11 добио привремени карактер, јер је одређено да ће одредбе тзв. Ужичког закона важити „док се пожелана цел̑ исребленија ајдука и њини јатака не постигне”. Потом је допуном од 23. маја 1851. године остављена могућност да „сви они хајдуци ит.д. који су се благовремено власти предали, и тиме од смртне, и овој подобне казне ослободили, да се поред тога, што ће се справедливо осудити на блажије казне, подвргавају обичном првостепеном поступку судејском”. Изузимање од режима преког суда за хајдуке који се буду добровољно предали није било временски орочено, већ је важило до краја примене тзв. Ужичког закона.⁴⁷

Према одредби члана 4 тзв. Ужичког закона иста ванредна форма једностепеног суђења и смртна казна примењивала се и за „јатаке ајдука” који се „докажу и обелодане”. Истоветан начин кажњавања хаујдука и јатака преузет је у тзв. Ужички закон из *Казнителног закона за поаре и*

⁴⁴ *Сборникъ закона и уредба, и уредбены указа, изданы у Княжеству Срби, V, 117-118.*

⁴⁵ Учешће у потерама је сходно наредбама окружних и среских начелника било обавезно и за остале становнике срезова и округа у којима се потеря вршила. О. Милосављевић, *op. cit.*, 107-110.

⁴⁶ *Сборникъ закона и уредба, и уредбены указа, изданы у Княжеству Срби, V, 117; Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941), 56-57; О. Милосављевић, op. cit.*, 157.

⁴⁷ *Сборникъ закона и уредба, и уредбены указа, изданы у Княжеству Срби, V, стр. 119; Т. Живановић, op. cit.*, стр. 276; О. Милосављевић, *op. cit.*, 161.

крађе од 26. мај 1847. године.⁴⁸ Радило се у ствари о правилу које се у пракси често примењивало још од времена Првог српског устанка,⁴⁹ као израз искуства у борби са хајдучијом које је кнез Милош сажео у реченици: „Познато је да ајдуци без јатака обстати не могу”. Оно што је неуком Милошу говорило животном искуство, бранио је стручним аргументима много година касније и први српски учени полицајац Таса Ј. Миленковић, истичући да „ако народ неће, ако не помогне, разбојници се не могу уништити”. При томе је Миленковић наводио речи озлоглашеног хајдука Солдатовића (осуђен 1897. године), који је на суђењу казао како „ми не би онако сербез у народу живели, да нас народ није чувао.... Када идемо кроз села, или другом, једни нас прихватају и госте, други се опет склањају, бајаги да не виде, како би се после могли правдати и заклетити, да нас нису видели”.⁵⁰ Један чувени хајдук из Ужичког округа, Никола Јевђевић, на суђењу је однос хајдука и јатака описао речима: „да ми није било јатака, не бих био ни ја хајдук. Спрам јатака био сам тако слаб да ме је сваки од њих кад год је хтео убити, а са њим сам био тако јак да сам могао све што сам наумио извршити”. Овај хајдук је и „пао” у потери тек онда када је, његовом речју, „сам народ са нашим јатацима противу нас устао”.⁵¹

Да је уставобранитељски законодавац репресивне мере у борби против ужичке хајдучије углавном усмерио на јатаке, како би одметнике оставио без помоћи и подршке, говори и то што је Савет без измена прихватио предлог Попечитељства да се ужичком „Окружном Началнику даде власт” да може наложити батињење, „до 25. штапа, оних лица на кое пада основано подозрење, а нема довољно убедитељни доказатељства да су јатаковали”. Батинање је се примењивало, како то изричито наводи законодавац, да би се окривљени „одао” за јатаковање. Следствено, и овај пропис показује да је режим борбе против ужичке хајдучије имао ванредни карактер, јер је био супротан ставу из Расписа Попечитељства правосудија од 1842. године да „признање, на које се окривљеник, обећањем, претњом, насиљем, или другим којим забрањеним начином наведе, и принуди, не може се за законом сведочанство сматрати”. Додуше од овог правила, као и од опште забране примене тортуре из *Закона о окружним судовима* од 1840. (чл. 15), већ се одступило доношењем

⁴⁸ *Сборникъ закона и уредба, и уредбени укази, изданы у Княжеству Србији*, V, 118; Т. Живановић, *ор. cit.*, стр. 197; М. Павловић, *Правна европеизација Србије: 1804-1914*, 183-184.

⁴⁹ У једној заповести Шабачког магистрата од 6. маја 1808. године стоји: „Ко (хајдучима) леба даје, главом ће платити”. И. Јанковић, *ор. cit.*, 25.

⁵⁰ О. Милосављевић, *ор. cit.*, 76; Т. Миленковић, *Тасин дневник: (1870-906): први српски учени полицајац*, књ. 1, (приредио и предговор написао Ж. Алексић), Ж. Алексић, *Одабрана дела - Злочин изазов друштву*, Београд, 1996, 172.

⁵¹ С. Ђенић, *Ужички горски цар: хајдук Никола Јевђевић*, Београд, 2012, 81, 126-127.

**Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији:
између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)**

Казнителног закона за поаре и крађе, којим је било предвиђено право полицијских власти да приликом испитивања самостално примењују батинање према малициозним окривљеним.⁵²

О ванредном карактеру тзв. Ужичког закона закона сведоче још нека његова решења. Тако је Савет прихватио предлог Попечитељства унутрашњих дела да се трошкови потера и накнаде оштећеним лицима „подмирују из имања уваћени и не уваћени но осведочени ајдука и јатака”. Трошкови потера који су превазилазили износ који је на лицитацији добијен од продаје хајдучких и јатачких имања, надокнађиван је разрезом од локалног становништва.⁵³ Уз то, Савет се сагласило са враћањем у живот старе Милошеве репресивне мере протеривања из Ужичког округа „у внутреност Србије” „фамилија кућних и ајдука и јатака” и то независно од тога имају ли непокретна добра или их немају.⁵⁴ Пошто су обе казнене мера, пре свега, погађале чланове породица хајдука и јатака, као и њихове даље сроднике она је била противна начелу индивидуалне кривичне одговорности, према коме „дјеца и сродници кривца неће одговарати за кривицу својих родитеља и сродника, нити ће се казнити моћи за њи” (чл. 29 *Хатишерифа* од 1838. године и чл. 20 *Закона о окружним судовима* од 1840. године). Код ових казних мера драстично је нарашћувано и право на судску заштиту личних права, јер су оне у пракси најшечће погађале породице „не уваћени но осведочени ајдука и јатака”, па су се, сходно томе, изрицале на основу полицијског „основаног подозрења”, а не на основу чињеница утврђених судском пресудом. Да ствар у процесном смислу буде још апсурднија, одлуку о лицитацији хајдучких и јатачких имања није доносила полиција, већ суд. У свом акту од 1. септембра 1851. године Савет констатује како је суд одбијао да доноси решења о продаји имања хајдука који се нису предали, па је Савет био приморан да још једном прецизира да се „осведоченим хајдуком и јатаком” има сматрати „онај, који се на позив није предао”.⁵⁵ Казна прогонства је била тотална у погледу лица која је погађала, јер се нису прогањали само чланови једне породичне задруге (кућа), већ и сви њихови сродници који су живели у истом селу, и брутална у погледу начина извршења, пошто су прогонаници на пут могли да понесу само одећу, простирку и најнужније оруђе за земљорадњу, односно алат за бављење занатом.⁵⁶ Имајући у виду овакве последице, радило се заправо о вансудском кумулативном

⁵² *Сборникъ закона и уредба, и уредбени укази, изданы у Княжеству Србији*, V, 118; М. Павловић, *Правна европеизација Србије: 1804-1914*, 228-230; Т. Живановић, *op. cit.*, 144, 197.

⁵³ Ј. Пејин, *op. cit.*, 82.

⁵⁴ *Сборникъ закона и уредба, и уредбени укази, изданы у Княжеству Србији*, V, 118.

⁵⁵ Т. Живановић, *op. cit.*, 144, 277-278; *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, 56.

⁵⁶ О. Милосављевић, *op. cit.*, 146.

кажњавању прогонством и општом конфискацијом имовине, мада је казна конфискације била изричито забрањена *Хатишерифом* од 1838. године.⁵⁷

О прогонству хајдучких и јатачких породица из Ужичког округа, истраживач ужичке хајдучије С. Ђенић, закључује следеће: „Борба против хајдука била је заиста сурова, као и свирепост хајдучких злочина, али прогонство невиних породица, са децом и старцима, које понекад нису ни стизале до својих одредишта умирући од глади, болести и зиме, чини најтамнију страну ужичке историје у последња два века, тим пре што овај лек против хајдучког зла, који је народу само повећао патње и несреће, не само што није успео да искорени хајдучију, већ је није ни умањио.“⁵⁸

Из угла законитости итекако спорна, мера прогонства „фамилија ајдучких и јатачких“ оправдала је казнену сврху одмах на почетку примене тзв. Ужичког закона, када су већ у мају три фамилије прогнане у Крајински и Ћупријски округ. Ефекат примене ове репресивне мере најбоље је описан у допису из 1860. године ужичког начелства Попечитељству, у коме стоји како поједине хајдучке и јатачке фамилије „ајдуке на предају склањају и уватити помажу, па и убити су иј готове, да само остала фамилија на миру остане“.⁵⁹

Да је уставобранитељска власт имала намеру да колико толико спречи арбитреност локалних судских и полицијских власти при примени репресивних мера према јатацима најбоље показује допуна тзв. Ужичког закона („Објасненије и допунене закона о ајдуцима“) од 2. септембра 1850. године. У њој законодавац прецизира појам доказаног и обелодањеног јатака и називајући га јавним јатаком одваја га од других облика јатаковања. За јавног јатака имао се сматрати само „онај, који је хајдука, стојећи с њим у споразуму, у својој кући и на своје добро дочекивао и помагао, или крио и чувао, или му храну, џебану, оружје, набављао и давао, и тако му на руку ишао и помагао, да може у хајдуковању злочинства да чини“. Други облици јатаковања су се од јавног јатаковања разликовали, како је приметио Т. Живановић, по „одсуству споразума између ових лица и хајдука“. У ред таквих „неправих јатака“ законодавац наводи оне „којима су хајдуци у планини, нашавши их на раду, заповедали да однесу коме човеку поруку за уцену („осјек“) и они уплашивши се то учине“, они „који видевши хајдуке у планини, нису о томе власти јавили“, као и они „којима су хајдуци из горе за уцену („осјек“) писали, па то нису

⁵⁷ Конфискацију имовине изричито је забрањивао члан 28 *Хатишерифа* од 1838. године: „...но ни у каквом случају неће се моћи налагати или изрицати казн конфискације добара“. Сличан пропис садржи и чл. 25 *Закона (Устројенија) о окружним судовима. Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, 56; Т. Живановић, *op. cit.*, 145.

⁵⁸ С. Ђенић, *op. cit.*, 20-21.

⁵⁹ О. Милосављевић, *op. cit.*, 81, 146-147.

**Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији:
између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)**

од својих суграђана крили, али нису нарочито и одмах власти јавили о томе”. Док су се јавни јатаци према тзв. Ужичком закону кажњавали као и хајдуци смртном казном, Објасненијем је одређено да ће се „неправи јатаци” кажњавати „према величини кривице бојем од двадесет и пет до педесет удараца”.⁶⁰

Истим Објасненијем је законодавац одговорио „на питање суда Округа ужичког” које се тицало недоумице око кажњавања малолетних лица за хајдуковање и јатаковање. Савет је ствар разјаснио тако што је прописао да малолетно лице које је навршило шеснаест годину па „хајдучко убиство учинило, или у оваквом убиству учествовало, у ком случају нека се казни мртвом шибом”. Ово је било супротно правилу из *Казнителног закона за поаре и крађе* од 1847. године према коме малолетно лице које је навршило шеснаест година није могло да се казни мртвом шибом, што је још један доказ који потврђује да је у Ужички округ Решењем од 1850. године уведен ванредни казнени и процесни режим.⁶¹

Пошто је примена тзв. Ужичког закона дала добре резултате већ у петнаестодневном року за добровољну предају, јер су се тада предала 24 хајдука са подручја Ужичког округа, Савет је на молбу Чачанског окружног начелника („и у овом Округу више ајдучки чета од страни и месни људи наоди, кои путнике и житеље тамошње непрекидно ајдучки нападају, арају, глобе и убијају”) 13. јуна 1850. године проширио ванредни казнени и процесни режим из тзв. Ужичког закона и на Чачански округ.⁶²

В. Хајдучија у Криминалном (казнителном) законнику

Један од захтева посланика на Светоандрејској скупштини односио се на укидања уставобранитељских мера против хајдучије, чија је суровост за светоандрејске либерале била симбол мрске владавине кнеза Александра Карађорђевића и уставобранитеља. Тако су ужички посланици у поднеску Скупштини наводили да „противу устава и нечовечно је, што се због једног ајдука сва фамилија његова прогна и страда, и жеља је народа да тако више не буде”. Говорећи против партикуларног *Казнителног закона за поаре и крађе*, а у прилог доношења једног свеобухватног „Закона кривичниј као и у други европејски народа да буде”, Ужичани су у другом поднеску написали: „За оваковиј Закон срамно је и чути а камо ли га слободном Србину наметнути да под њим стење. Њим је ваљда законодавац ишао на то, да докаже Европи, да су Срби сви до једнога ајдуци, лопови и непоправними. То су може бити многи и веровали, а нису

⁶⁰ Т. Живановић, *op. cit.*, 271-272, 464; О. Милосављевић, *op. cit.*, 76-77.

⁶¹ Т. Живановић, *op. cit.*, 203-204, 272, 442-443; И. Јанковић, *op. cit.*, 89.

⁶² *Сборникъ закона и уредба, и уредбенны указа, изданы у Княжеству Србији*, V, 254-256; О. Милосављевић, *op. cit.*, 159.

знали и дознати могли да је Србима тај оштриј бич набачен због политични, или себични узрока највеће власти у земљи, која нам је до јуче крв на памук пила”⁶³.

Пошто је тзв. Ужички закон против хајдучије остао на снази и после Светоандрејске скупштине, међу предлозима које су посланици упутили Малогоспојинској скупштини, која је следеће 1859. године одржана у Крагујевцу, нашао се и захтев „да се закон о прогоњењу хајдучких фамилија укине, а за прогнане умоли кнез да помилује; правитељство пак да се о предупређењу хајдуковања у извесним крајевима побрине.“⁶⁴ Народна скупштина је прихватила предлог да се укине одредба тзв. Ужичког закона о прогонству хајдучких фамилија и о томе је упознала Савет. Пре доношења било какве одлуке, законодавац је затражио мишљење од Попечитељства унутрашњих дела о даљој примени ванредних мера против хајдука у Ужичком и Чачанском округу, као и у појединим селима Црноречког округа. Пошто је Попечитељство од ужичког и чачанског окружног начелства добило став „да се нипошто не одступа јошт за неко време“ од примене тзв. Ужичког закона, Савет није изашао у сусрет жељама Малогоспојинске скупштине.⁶⁵

Тек са доношењем *Криминалног (казнителног) законика за Књажевство Србију*, 29. марта 1860. године, престао је да важи тзв. Ужички закон, што је Попечитељство унутрашњих дела јасно ставило до знања ужичком окружном начелству у допису од 16. јуна 1860. године.⁶⁶ У првом Србијиним кривичном закоником „ајдучији“ су била посвећена три члана (чл. 243-245). У члану 243 законодавац је дефинисао „ајдука“ као оног „ко се испод власти земаљске изтргне и од ове одметне тако, да у земљи сам за себе или у друштву с другим њему равнима самовластно живити почне, у намери да казнима дела чини.“⁶⁷

Тумачећи кривично дело хајдучије из угла субјекта кривичног дела, први коментатор Законика, Ђорђе Ценић је закључио: „Ајдук, ако ћемо се право значења речи држати, није ништа друго него то што и разбојник, али разбојник, према опредељењу закона може и онај бити, који без да има даљу намеру да разбојничества чини, уједанпут, тј. само једном приликом учини нешто, што закон као разбојничество сматра и казни, ајдук напротив, тако да кажемо, систематичан је разбојник; он се реши да разбојничества или насилија чини и то као своје обично занимање огласи

⁶³ М. Павловић, *Правна европеизација Србије: 1804-1914*, 184.

⁶⁴ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 1, Београд, 1923, 53.

⁶⁵ О. Милосављевић, *op. cit.*, 162-163.

⁶⁶ *Ibid.*, 164.

⁶⁷ Ђ. Ценић, *op. cit.*, 694.

**Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији:
између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)**

па и врши.⁶⁸ Речју М. Павловића, „хајдуковање“ се у првом српском модерном кривичном законнику заправо квалификовало „као тежи облик разбојништва.“⁶⁹ За разлику од обичног разбојништва, код хајдучије је професионално бављење криминалном делатношћу било обавезни елемент бића овог кривичног дела.

Казнителни законик је познавао неколико облика кривичног дела хајдучије. У првобитно усвојеном тексту Законика било је инкриминисано одметање у хајдуке које није праћено извршењем неког другог „злочинства“ (чл. 244 ст. 1) и одметање у хајдуке праћено извршењем другог „злочинства“ (чл. 245 ст. 1). Иначе, законодавац је само одметање инкриминисано као кривично дело, зато што већ оно, према запажању Ђ. Ценића, „има опасни последица, и то између многи и ту као поглавиту, што мештани у ајдуке отишавшега лица па и околна места, чим за одметање свога сељака дознаду у непрестаном страу од њега живе,“ Допуном Казнителног законик од 1861. године овим облицима је придодато и одметање у хајдуке праћено извршењем „преступлења“ (чл. 245 ст. 2). За одметање које није праћено извршењем неког другог „злочинства“ била је запређена казна затвора до пет година и губитак грађанске части. Хајдук који би извршио неко „преступлење“ кажњавао би се робијом од десет до двадесет година, док је оне који су током хајдуковања извршили неко „злочинство“ чекала смртна казна.⁷⁰

Законодавац је предвидео и низ олакшица „да би ишао на руку да онај, који с решимошћу да од разбојничества и насиља живи од власти се одметне, опет међу своје сажитеље без страха од казни или бар с изгледом на мању казну него што је ова за разбојника опредељена, повратити се могао.“ Тако је било прописано да се „од сваке казне ослободи“ онај који „пре него је икакво друго казнимо дело у ајдуковању учинио, сам од своје воље од ајдуковања одустао и власти се предао“ (чл. 244 ст. 2). Другачији положај је био хајдука који је „тек на позив власти од ајдуковања одустао и власти се на милост и немилост предао“, па је за такво лице било предвиђено „да се казни затвором највише до шест месеци“ (чл. 244 ст. 3). Олакшице су Казнителним закоником биле предвиђене не само за хајдуке који су се добровољно предали, а нису до тада извршили ни једно кажњиво дело, већ и за оне хајдуке који су се добровољно предали, али су током хајдуковања извршили какво „злочинство“ или „преступлење.“ Ако је хајдук „сам из сопственог побуђења од ајдуковања одустао и власти се на милост и немилост предао, а пре тога је извршио „злочинство“, кажњаван је робијом до петнаест година, односно затвором до пет година и губитком грађанске части уколико је извршио „преступлење.“ Строжије

⁶⁸ *Ibid.*, 695.

⁶⁹ М. Павловић, *Правна европеизација Србије: 1804-1914*, 201.

⁷⁰ Ђ. Ценић, *op. cit.*, 694-695; М. Павловић, *Правна европеизација Србије: 1804-1914*, 201.

се кажњавао хајдук који се „тек на позив власти овој преда“, па уколико је извршио током хајдуковања „злочинство“ кажњавао се робијом до двадесет година, а за „преступлење“ робијом до десет година.⁷¹

В. 1. „Свето име“ за разбојника

На парадокс да законодавац извршиоца једног кривичног дела високог степена друштвене опасности назива речју која се у колективној историјској свести везивала за националне борце и јунаке, упозорио је још „први српски учени полицајац“ Таса Ј. Миленковић: „Са тога много греше они, који тим поетским и историјским именом (хајдук, прим З. Ч.), називају и обичне лопове и разбојнике, који, с оружјем у руци, по друмовима и селима нашим, убијају и пљачкају суграђане своје.... Треба једном направити разлику између Хајдук Вељка, Станоја Главаша, Чарапића с једне стране, и Деспића, Солдатовића, Јовићевића и др. с друге стране. Истина, у народу се назив „хајдук“ задржао и за разбојника, али нека се то име избрише прво из казненога законика, из државних актова и званичног језика власти, па ће га мало по мало нестати и у народу. Разбојник ће се онда звати својим правим именом. Јер у Србији данас не може бити хајдука са тога, што нема дахија Турака”.⁷² Сличне замерке у вези са законским називом хајдук за извршиоца једног кривичног дела изнео је и Пера Тодоровић. Пратећи као новинар суђење у Окружном суду у Чачку познатој одметничкој (хајдучкој) дружини Милана Бркића, он се прво осврће на појмовну збрку, јер је „хајдук! – некада поносно и свето име, којим се Србин дичио – сада наша срамота и наш општи јад”. „Данашњим разбојницима”, пише даље Тодоровић, „неправо се даје име хајдук! Али, по незнању или по непажњи, тако су их крстили наши први законодавци, тако је записано у закону, на то се име навикао наш свет”.⁷³

Током 19. века било је и иницијатива од стране државних званичника за измену назива хајдук за извршиоца кривичног дела одметништва, па је тако 1893. године ондашњи заступник ужичког окружног начелника у допису министру унутрашњих дела истакао како „крање је време, да се на идућој скупштини поднес формалан предлог, те да се доносе закон, којим би се име 'хајдука', заменило именом 'разбојника'”.⁷⁴ Законодавац, међутим, није услишио овакве сугестије јавности, па је име хајдук било задржано за означавање извршиоца деликта одметништва и у новим законима који су

⁷¹ Ђ. Ценић, *op. cit.*, 695-698.

⁷² Т. Миленковић, *op. cit.*, 129.

⁷³ П. Тодоровић, *Листови из „Хајдучије”*, Београд, 1995, 127-128.

⁷⁴ О. Милосављевић, *op. cit.*, 9.

Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији: између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)

уређвали ову материју, у *Закону о хватању и утамањивању хајдука* из 1895. године, као и у *Закону о јавној безбедности* из 1905. године.⁷⁵

Целокупна термилошка збрка са несрећно изабраним називом за кривично дело одметништва била је показатељ, више од било чега другог, да су се управо на феномену хајдучије током 19. века снажно сударала два света: с једне стране, стари претполитички свет племенског друштва настао у нужди турског ропства са својом обичајно-правном свешћу и патријархалним моралом, а с друге стране политички свет националне државе у формирању са модерном правном свешћу и моралом грађанског друштва. Неодољива привлачност хајдушког имена и свенационални углед који су уживали хајдуци из турског доба, опијала је у другој половини 19. века до те мере младе генерације у Кнежевини, нарочито у западној Србији, да се, према запажању Милана Ђ. Милићевића, догађало „ако вешт гуслар међу 20-30 слушалаца опева хајдучка дела кога ајдушког арамбаше, једном или двојици његових слушалаца сутра ће бити месту у Муртеници међу хајдуцима, уместо у њиви или ливади.“ Зато су „некад, у неким и неким приликама, власти забрањивале на саборима певати дела кога хајдука.“⁷⁶ Уместо да буду означени неким пејоративним именом, посредством кога би се остварили ефекти друштвене стигматизације и генералне превенције, професионални разбојници су у Кнежевини Србији добили законску могућност да своју криминалну делатност пред јавношћу сакрију иза славног историјског имена и да истовремено злоупотребљавајући популарност тог имена међу младима регрутују нове сараднике.⁷⁷

Г. Нови живот тзв. Ужичког закона

Мали број хајдука је искористио привилегије новог *Казнителног законика* и предао се властима, као што је то у мају 1860. године учинио Драгачевац Милан Стовраговић. Остали су укидање репресивног тзв. Ужичког закона схватили као знак слабости државе и своју шансу да дигну главу и појачају своју криминалну активност у Ужичком и Чачанском округу. Ужичко начелство је, речју О. Милосављевић, јасно увидело „шта се спрема, па је крајем јуна 1860. године „упозорило надлежног министра да ће се због укидања *Ужичког закона* хајдуци и

⁷⁵ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1894. до краја 1895. године*, 50, Београд, 1899, 418-421; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1905. до краја исте године*, 60, Београд, 1908, 28-34.

⁷⁶ М. Ђ. Милићевић, *Зимње вечери. Приче из народног живота у Србији*, Београд, 1922, 78. Наведено према: О. Милосављевић, *op. cit.*, 15, 17.

⁷⁷ О. Милосављевић, *op. cit.*, 26-27.

јатаци за кратко време толико намножити да их више ништа неће сузбити, чак ни враћање Закона (*Ужичког*) у живот.⁷⁸

Када је кнез Михаило за првог човек Попечитељства унутрашњих дела поставио Николу Христића, који је према суду С. Јовановића, био „пре и више свега један полицајац“, нови попечитељ „затиче у земљи тешко стање“, јер „после 1858., убиства, насиља, крађи и утаје, хајдуковања и паљевине јако се шире; има читавих округа и срезова где су ови злочини залегли као зараза.“ Према С. Јовановићу овакво стање је настало после Светоандрејске промене зато што „казне нису више довољно строге; некадашње строге казне као бој, иселјавање у други округ итд. биле су укинуте у једном наступу превременог либерализма и хуманизма.“⁷⁹

У таквој ситуацији није само педантни полицајац Н. Христић увиђао потребу враћања у живот ванредних мера за сузбијање хајдучије из тзв. Ужичког закона, већ и сами становници ужичког краја који су то исто тражили „обштим гласом“.⁸⁰ На предлог поечитеља Н. Христића, Савет је 30. марта 1861. године донео *Решење о враћању у живот закона од 13. априла 1850. против хајдука и јатака с допунама и проширењу истог на округе Ужички и Чачански*.⁸¹ Тако је борба против хајдучије у Ужичком и Чачанском округу после годину дана поново била враћена на ванредни кривични и процесни режим.

Zoran Čvorović, LL.D*

FIGHTING BRIGANDRY IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA: BETWEEN LEGALITY AND SECURITY (Until 1861)

This article is concerned on social and legal phenomenon of brigandry, and it's degradation from a form of fight for national liberation during the period of Otoman occupation into a serious criminal problem in restored Prinicipality. Accordingly, the first chapter of the article determines causes that led to massive occurrence of brigandry in Serbs during the Otoman rule.

⁷⁸ *Ibid.*, 166.

⁷⁹ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, 1933, 268.

⁸⁰ О. Милосављевић, *op. cit.*, 167.

⁸¹ Т. Живановић, *op. cit.*, 373-374.

* Assistant professor, Faculty of Law, University of Kragujevac.

Зоран Чворовић, Борба против хајдучије у Кнежевини Србији:
између законитости и безбедности (до 1861. године) (стр. 19-41)

Central part of the work presents criminal and procedural actions that the Principality of Serbia enforced to contain brigandry. The fight against brigandry is analyzed from the point of numerous legal documents dedicated to this criminal act, enacted from the beginning of Milos Obrenovic's rule to the moment the first Serbian Criminal law (Kaznitelni zakon za Knjazevstvo Srbiju) was adopted. In that respect, exceptional character of specific measures that the state was undertaking against brigands is studied in this article, and in particularly their relation to principles of legality and to specific basic personal rights guaranteed by (so called) Turkish Constitution from 1838.

Key words: *brigandry, criminal law, Principality of Serbia, Uzice's law.*